УДК 821.161.2.0'06-2

Олександр Довженко — драматург

Наталія Троша,
аспірант кафедри української мови і літератури
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

У статті розглядається драматичний доробок Олександра Довженка, а саме: п'єса "Життя в цвіту" та драматична поема "Потомки запорожців", у яких порушуються загальнолюдські проблеми.
Ключові слова: *драматургія, п'єса, драматична поема, драматичний доробок.*

На початку 40-х років XX століття у творчому доробку Олександра Довженка було вже чимало кіноповістей, сценаріїв, публіцистичних статей. Однак митець шукає нові форми, нові жанри. А відтак звертається до написання драматичних творів.

Життєва й мистецька доля майстра складалась нерівно, часом тяжко (особливо в перші повоєнні роки), але й у часи моральних і фізичних скрут він ніколи не втрачав ні мужності, ні віри у справу, якій служив. Досить сказати, що саме в останні десять — дванадцять років життя він створив фільм і п'єсу ("Життя в цвіту") про Мічуріна, драматичну поему "Потомки запорожців", написав кіноповісті "Поема про море", "Повість полум'яних літ" і завершив роботу, яку розпочав ще в часи війни, свій останній шедевр — "Зачарована Десну" [14, с. 9].

П'єсу **"Життя в цвіту"** Довженко закінчив 1948 року. Спочатку ним був написаний літературний сценарій "Мічурін" про російського селекціонера-садівника, підготовлений на замовлення Кремля. Ясна річ, що такому великому патріоту, як Довженко, і легше, і приємніше було б створити фільм з української дійсності, рідною мовою, однак, будучи справжнім художником, він на повну силу працював і над темою, котру запропонувала влада, прославляючи таким чином чужі ідеї, чужу націю. Більше того, Довженко по-справжньому захоплюється роботою. Свідченням цього є нотатка в його "Щоденнику" від 19 січня 1944 року: "З великою приємністю працюю над літературним сценарієм "Мічурін". Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї, як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм "націоналізмом". Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ..." [3, с. 200].

Цій темі митець присвятив чотири роки. За цей час він написав не лише кіносценарій, присвячений видатному російському вченому, а, як уже йшлося, і п'єсу (притому українською мовою) "Життя в цвіту". Ця робота була виснажливою, позаяк, відстоюючи своє художнє бачення, Довженку постійно доводилось долати бюрократичні перепони. У тому ж таки "Щоденнику" (від 5 квітня 1948 року) зазначається, що російська цензура приймає сценарій, проте вимагає його скоротити і вилучити з тексту епізод про царя [4, с. 344].

Все це, ясна річ, вельми негативно позначилося на здоров'ї митця (приступи стенокардії і таке інше). "Я втомився і виснажився вщент, — жаліється він в одному зі своїх листів, — написати півсторінки для мене вже канальський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка" [13, с. 76].

Не зігнувся, не розгубився, не занепав духом Довженко навіть тоді, коли його позбавили права керувати Київською кіностудією. Єдиною втіхою, розрадою, щастям була літературна діяльність. Незрідка по 16 годин на день віддавав він творчості.

Фільм про Мічуріна ("Життя в цвіту") був зроблений у кольорі. Після перегляду вищим керівництвом країни авторові було запропоновано внести правки, змінити структуру. На екранах картина з'явилася 1948 року під назвою "Мічурін".

У першому варіанті драма вченого показана з глибоким реалізмом, без згладжування гострих кутів [17, с. 90]. Як зазначає кінознавець Р. Юренєв, другий варіант фільму звучав актуальніше, ідейна концепція стала чіткішою, проте "переробки дуже знизили емоційну силу фільму, привнесли в нього відтінок раціоналізму, навіть сухості" [19, с. 132].

Епізодичні вставки, що мали місце в остаточному варіанті, не вписалися в образ Мічуріна. Для прикладу можна взяти сцену, коли до селекціонера приїжджають колеги-науковці з Далекого Сходу. Цей факт дійсно біографічний. Проте "драматургічно <...> його вплетення в канву твору — позбавлене будь-якого обгрунтування" [8, с. 89].

Режисер В. Пудовкін відгукнувся схвальною рецензією: "Новий фільм О. П. Довженка "Мічурін" робить сильне враження. Зі сміливістю, що властива кожній людині такого величезного таланту, як у Довженка, сказано в цьому фільмі, що наукове пізнання світу повинно мати місце в кожному творі мистецтва. Не треба боятися вести за собою глядача, приховуючи великі думки почуттями. Навпаки: обов'язково слід висувати наперед думку, щоб вона вела за собою почуття, створюючи, таким чином, хвилювання" [16, с. 252].

Це останній повнометражний художній фільм, закінчений Довженком за життя. Показано його було глядачам у Будинку кіно в Москві. За цю роботу режисерові була присуджена Державна премія СРСР. Крім того, його нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. Як відзначають фахівці у галузі кіно, "Мічурін" став новим етапом у формуванні біографічного жанру в радянському кіноматографі.

Варто зауважити, що неабияку художню цінність має не тільки фільм про Мічуріна, а, власне, і сам сценарій, свідченням чого є те, що автора запрошують читати твір у кінематографічних і письменницьких колах. Більше того, відразу шість театрів роблять Довженкові пропозицію переробити його для постановки на сцені. Все це, зрештою, і стало поштовхом для створення п'єси на цю тему.

У листопаді 1947 року російські газети сповістили про прем'єру вистави "Життя в цвіту" відразу в кількох містах: Саратові, Ростові, Ленінграді. Остання користувалася особливим успіхом. Головну роль у постановці виконував видатний актор М. Черкасов. У газеті "Вечірній Ленінград" (№265) з'являється рецензія на прем'єру в Ленінградському театрі драми імені Олександра Сергійовича Пушкіна. У ній, зокрема, була схвально поцінована вистава, проте увага акцентувалася на складності п'єси для постановки, зокрема зазначалося таке: "Незвичайне в п'єсі Олександра Довженка — це відсутність єдності дії, єдиного драматичного вузла, єдності часу, — легше передусім пояснити тим, що п'єса є переробкою кіносценарію для театральної сцени" [9, с. 231].

П'єса, як і фільм, накреслювала перспективи розвитку біографічного жанру у драматургії [5, с. 157]. Автор не лише подавав хронологію подій з життя відомого селекціонера, а й художньо осмислював його життєвий шлях, результати його діяльності та роль у суспільному розвитку. "Життя Мічуріна, — писав Довженко, — мене завжди хвилювало. Я теж колись розводив сад у Києві, навколо кіностудії. Життя Мічуріна — це велика віра в перемогу" [3, с. 94].

"Життя в цвіту", як уже йшлося, твір біографічний. Письменник відтворює життєпис вченого, до якого включає зашифровані моменти власного життя. Справді, після втрати дружини Мічурін залишився самотнім, невизнаним, ізольованим, з яскравих кольорів саду трагічна постать садовода переходить у вітряну осінню ніч, у вихор сухого листя, у самотність. Чи не схожа ця ситуація з долею самого автора твору після заборони "Землі" і вигнання його з України? На підтвердження цієї нашої гіпотези знаходимо відповідну нотатку у "Щоденнику" від 22 лютого1944 року (тобто йдеться про період, коли режисер приступав до роботи над сценарієм фільму про Мічуріна), у якій, високо поціновуючи людські якості вченого, Довженко дещо несподівано зауважує: "Я почуваю в ньому себе, прости мені світе, за порівняння" [4, с. 258].

Подібні паралелі постійно присутні в художній уяві драматурга. Характерним прикладом є епізод у п'єсі, де йдеться про те, що Мічурін дуже любив природу, і природа відповідала йому взаємністю, навіть пташки в саду не боялись цієї людини й сідали йому на плечі та голову, а також відповідна нотатка в записній книжці Довженка від 5 жовтня 1952: "Стою я такий добрий, що вже пташки можуть сідати на мою білу голову" [7, с. 129].

П'єса "Життя в цвіту" — це гімн природі, спільне бачення вченого й драматурга перетворення землі на величезний сад. Драматичний твір і кіносценарій дещо відрізняються одне від одного, але образ селекціонера Мічуріна змальований одними й тими ж штрихами.

У творі описані події в місті Козлові Тамбовської губернії протягом шістдесяти років, починаючи з тисяча вісімсот дев'яносто другого року. Головний герой — біолог, селекціонер, шукач вічних істин Іван Володимирович Мічурін. Він, учений-самоучка, за походженням дворянин, усе своє довге, непросте життя присвятив здійсненню найзаповітнішої мрії — засадити землю садами, просунути їх на північ, де за географічними особливостями не можуть рости й плодоносити фруктові дерева, виноград. У цьому своєму прагненні Мічурін дуже схожий на Довженка.

"Під час нашої бесіди, — розповідає Микола Черкасов, актор, який зіграв головну роль у фільмі "Мічурін", — Довженко пояснив мені, що для детального вивчення особи Мічуріна він опитав старожилів міста Козлова про подробиці життя селекціонера. Довженка вразило те, що дехто із земляків називав замо-

лоду майбутнього великого перетворювача природи "Іваном Шаленим". Це прізвисько "шалений" — у розумінні "одержимий", "палкий", "наполегливий" — стало для митця найважливішим під час роботи над образом Мічуріна" [7, с. 161].

Особистість Мічуріна досить неоднозначна. Жив він усамітнено, лише дружина його Олександра Василівна була його справжнім другом і однодумцем. Та ще — вірний робітник Терентій. Утрьох працювали вони на землі, виконували важку фізичну працю, декілька разів переносили свій сад з експериментальною метою в інше місце. Гості-американці дуже здивувалися, коли побачили, що в науковця такого масштабу немає дослідницьких лабораторій, штату працівників, і він самотужки має виконувати не лише наукову, а й фізичну роботу.

Змальовуючи образ головного персонажа свого твору, Довженко акцентує увагу на його патріотизмі, який для вченого є цілком природним. Мічуріна не можна відірвати від рідної землі, як не можна вивезти за кордон його сад. "Я руська людина", — з гордістю заявляє він американським гостям на пропозицію переїхати працювати до Сполучених Штатів, де йому обіцяють створити майже фантастичні умови для наукової й практичної діяльності. І далі додає: "...Нема таких ні грошей на світі, панове, ні пароплавів, які могли б підняти мене. Як же я вивезу сад? Адже це батьківщина моя, це справа мого народу" [2, с. 408].

Неважко здогадатись, що, вкладаючи в уста свого героя ці слова, автор мав на увазі скоріше за все не стільки Мічуріна, скільки власну нелегку долю. Адже це його, українця з прадіда й діда, кремлівська влада настирливо намагалась вирвати з корінням з рідного українського ґрунту, прищепити неприродні для його творчості комуністичні ідеологеми.

Слід звернути увагу на семантику назви п'єси. Для Довженка важливими є передусім справжні життєві цінності: любов до ближнього, до природи, чесність, правдивість, відвертість у відносинах. Автор вчить цінувати життя, бачити красу, не бути байдужим до неї. Він говорить, що життя прекрасне, треба лише навчитися бачити його цвіт. Головний герой твору Мічурін у прощальній розмові з дружиною зауважує: "То була любов, цвіт життя, його великий проблиск" [2, с. 438].

Автор намагається розкрити внутрішній світ своїх героїв, показати важливі риси характеру дійових осіб через їхні вчинки й мову. П'єса містить низку висловів, що звучать із вуст Мічуріна і претендують на те, аби стати афоризмами. Наприклад: "Природа, так само, як і суспільство, перебуває поки що, на жаль, в стані чернетки" [2, с. 484]; "Серед квітучих дерев людина не може бути грубою і злою, людина не може вбити людину" [2, с. 491]; "Пам'ятайте, хто не йде вперед, той неминуче залишається попереду" [2, с. 499]; "Відсутність чемності — теж пережиток варварства" [2, с. 492]; "Талант, як гроші: в кого вони є, то є, а в кого нема, то нема!" [2, с. 442] та ін.

С. Л. Коба так визначає роль Довженкового твору: "Своєю п'єсою "Життя в цвіту" ще наприкінці 40-х років Довженко чи не вперше у вітчизняній літературі робить спробу розв'язати проблему "людина-природа", тобто, по суті, порушує екологічне питання, яке стане таким актуальним і для суспільства, і для радянської літератури 70-х років" [5, с. 155]. Щоправда, з іншого боку, виконуючи настанову вищого керівництва країни, митець, ймовірно, сам того не усвідомлюючи, і свій фільм про Мічуріна, і п'єсу зробив до певної міри ідеологічно спрямованими. Адже прославляючи геніального селекціонера, він тим самим дав додаткову зброю в руки тим, хто категорично заперечував генетику. Все це зрештою призвело до того, що вітчизняні вчені-генетики були репресовані, а розвиток у Радянському Союзі такої важливої для сільського господарства науки безнадійно відстав від передових країн світу на багато десятиліть.

В іншій своїй п'єсі, "Потомки запорожців", Довженко розкриває проблему трансформації національної ментальності українського селянства в XX столітті. Авторові була близькою ця тема. Відома була йому й постколективізаційна доля українського хлібороба. Відтак, цілком природно, що картина трагічного зламу ментальності селянства відбилась у драматургії письменника, а саме у згаданій драматичній поемі.

Для кращого розуміння п'єси слід ознайомитися з записами у "Щоденнику", де вміщені відверті, сповнені страждань роздуми Довженка над причинами втрати значною частиною його сучасників національної самосвідомості. Саме "Щоденник", відтворюючи його думки й переживання, допомагає зрозуміти драму, трагедію митця. Розмірковуючи над тим, чому так сталося, він доходить висновку, що головна провина в цьому лежить на керманичах країни. У записній книжці від 2 квітня 1942 року режисер, зокрема, занотовує: "Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів" [12, с. 22]. Ясна річ, що Довженко мав на увазі не якихось там абстрактних "правителів", а цілком конкретну комуністичну верхівку Радянського Союзу. Адже саме у цій так званій країні робітників і селян історія опинилася поза законом. "Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна", — напише митець у своєму "Щоденнику" 14 квітня того ж 1942 року. — <...> "Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. <...> Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель" [4, с. 45].

Першу згадку про п'єсу "Потомки запорожців" знаходимо в листі Довженка від 18 жовтня 1953 року до Юлії Солнцевої. Митець сповіщає дружину про те, що його перебування у Києві сприяло появі багатьох нових матеріалів для твору. Разом із тим драматург скаржиться на труднощі в роботі над п'єсою, оскільки, за його словами, ця річ досить-таки непроста [14, с. 289].

Втім, хоч якби там було, упродовж наступних трьох місяців Довженко завершує "Потомків запорожців" (свідченням цього є відповідна нотатка в "Литературной газете" за 18 січня 1954 року) [14, с. 291] і розсилає текст п'єси до театрів, добре усвідомлюючи при цьому, що поставити її зможе тільки непересічний режисер, зі значним досвідом, оскільки його драматична поема є незвичайною за своєю архітектонікою і змістом, а актори не звикли до таких текстів і такого способу мислення. Саме на цьому письменник акцентує увагу в листі до директора Київського драматичного театру імені Лесі Українки В. Гонтаря [14, с. 291].

І це дійсно так. Реалізація концепції театралізованого життя, розігрування героями драми власного життя служить поєднанню в п'єсі О. Довженка народних основ (вертепу), "театру в театрі" та модерного мистецтва. Допомагає осягнути події 1920—30-х рр. "текст у тексті", який виявляє декілька функцій: подвійна закодованість, контрастна функція, поєднання гри і реальності, сакралізація історії і відчуження, ідентифікація світу, вираження абсурдності, що приводить до розпачу й безнадії. Тут і дворольова функція героїв: вони і коментатори подій, і

самоаналітики, котрі з допомогою відчуження й самоспостереження за власною грою намагаються осягнути події. Природа кіносценарію зумовила використання О. Довженком аудіовізуального слова, розосередженого діалогу, а також незриму присутність автора серед героїв. Серед типів діалогу в "Потомках" переважають: діалог з домінантою ви-словлення одного із співрозмовників, діалог-переконання, діалог-двобій, а також діалог взаємодоповнень із використанням експресіоністичної форми, дискусивний, "сократичний" діалог [18, с. 7].

У монографії "Правда і краса" І. Рачук зазначає: "Мотив перегуку з майбутнім, іноді з дуже далекими нащадками, звучить майже у кожному творі Довженка, надаючи їм особливої поетичності, філософського настрою" [16, с. 91]. Не є винятком у цьому плані й п'єса "Потомки запорожців". Уже сама назва твору свідчить про зв'язок поколінь. А всі персонажі — і прихильники, і противники колективізації, і комсомольці, і так звані куркулі та підкуркульники — є нащадками запорожців, які у XVII—XVIII ст. оселилися в районі дніпровських порогів і боронили Україну від ворогів. Дійові особи постійно у своїх розмовах згадують про ті незабутні часи. Так, агроном Трохим необхідність колективізації обґрунтовує тим, що запорозькі козаки теж, мовляв, до певної міри "були колективісти" [3, с. 107], а куркуль Паливода зауважує, що вони живуть на тому місці, де ще за Богдана Хмельницького була Запорозька Січ і що всі вони "нащадки славних запорожців" [3, с. 106].

Дія в творі відбувається, як уже йшлося, у часи колективізації, у 1930—32-х роках, а отже напередодні Голодомору. Ясна річ, що Довженко, який зростав у сільській місцевості і згодом був свідком тих жахливих подій, в умовах тоталітарного комуністичного режиму не міг відкрито засудити "нову" сталінську політику щодо селянства. Виразником його позиції до певної міри можна вважати одного з героїв п'єси — пересічного селянина Левка на прізвище Цар. Левко — одноосібник, противник колективізації. Мова його сповнена життєвої мудрості, досвіду. Він щиро впевнений у тому, що саме на таких середняцьких господарствах, як у нього, за великим рахунком і тримається держава, або, як він говорить, "хитається судьба століть" [3, с. 129]. Своє небажання вступати до колгоспу Левко пояснює тим, що сенс свого життя бачить у тому, аби мати змогу працювати на власній землі. "Ви хочете зробитись робочими на всій землі, — говорить він своїм опонентам, — а ми — властителями клаптиків земельних" [3, с. 130].

У такий спосіб автор намагається донести до широкого загалу думку про те, що під час колективізації земля втратила свого справжнього господаря, який дбав про неї упродовж століть, що відтепер залишились на ній лише наймані робітники. У цьому контексті таке дещо незвичайне прізвище нашого героя теж можна розшифрувати як власник або господар на своїй землі.

Підсумовуючи, варто зауважити, що драматичні твори Олександра Довженка багато в чому не втратили своєї актуальності і в наші дні, оскільки в них порушуються проблеми, що є загальнолюдськими. Прикметно і те, що в планах письменника було створити ще кілька п'єс, свідченням чого є відповідні нотатки в його "Щоденнику".

Література

1. Бабишкін О. К. Олександр Довженко. Бачити завжди зорі: статті, виступи, промови / О. К. Бабишкін. — К.: Радянський письменник, 1979. — 235 с., іл.
2. Довженко О. П. Твори в 3-х т. Т. 1 / Вступна стаття М. Т. Рильського — К.: Держ. видав. художньої літератури, 1958. — 501 с.
3. Довженко О. П. Твори в 5-ти т. Т. 3 / Упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського. — К.: Дніпро, 1984. — 362 с.
4. Довженко О.П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник/ Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха; ред. Я. В. Гончарук. — К.: Радянський письменник, 1990. — 416 с.
5. Коба С. Л. Олександр Довженко. Життя і творчість / С. Л. Коба; ред. С. А. Захарова; худ. ред. С. П. Савицький та ін. — К.: Дніпро, 1979. — 195 с.
6. Коваленко М. Довженкові думи / О. Коваленко, О. Підсуха. — К.: Молодь, 1968. — 85 с.
7. Коваленко М. М. Син зачарованої Десни: спогади і статті / М. М. Коваленко, О. О. Мішурін. — К.: Радянський письменник, 1984. — 271 с.
8. Корнієнко І. С. Олександр Довженко / І. С. Корнієнко; ред. В. П. Плачинда; худ. ред. В. П. Кузь. — К.: Наукова думка, 1978. — 107 с.
9. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка / М. В. Куценко; ред. С. Л. Коба. — К.: Дніпро, 1975. — 341 с.
10. Марко В. П. ...І вічна таїна слова: Аналіз великого епічного твору: Посібник для вчителя / В. П. Марко, Г. Д. Клочек, В. Є. Панченко та ін.; відп. редактор В. П. Марко. — К.: Радянська школа, 1990. — 205 с.
11. Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента: зб. матеріалів / Є. Сверстюк, І. Кошелівець. — Луцьк: ВМА "Терен", 2007. — 240 с.
12. Плачинда С. П. Довженкові думи / С. П. Плачинда. — К.: Молодь, 1968. — 84 с.
13. Плачинда С. П. Олександр Довженко. Біографічний роман / С. П. Плачинда; під заг. ред. Ю. І. Солнцевої. — К.: Молодь, 1980. — 344 с., іл.
14. Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка / Упоряд. Ю. І. Солнцева; ред. Л. М. Новиченко. — К.: Дніпро, 1973. — 719 с.
15. Поляруш О. Є. Олександр Довженко і фольклор: Монографія / О. Є. Поляруш; ред. Н. А. Симоненко. — К.: Вища школа, 1988. — 176 с.
16. Пудовкін В. Собрание сочинений в трех томах. Т. 2. М., Искусство, 1975.
17. Тарасенко Б. М. О. П. Довженко. До 90-річчя від дня народження / Б. М. Тарасенко. — К.: Знання, 1984 — 32 с.
18. Шаргородська А. Ф. Художня своєрідність п'єс О. Довженка, М. Куліша та Ю. Яновського про деформацію ментальності українського селянства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 Українська література / А. Ф. Шаргородська. — Одеса, 2004. — 19 с.
19. Юренев Р. Н. Книга фильмов. Статьи и рецензии разных лет / Р. Н. Юренев; ред. Л. А. Ильина. — М.: Искусство, 1981. — 336 с.

В статье рассматривается драматическая наработка Александра Довженко, а именно: пьеса "Жизнь в цвету" и драматическая поэма "Потомки запорожцев", в которых поднимаются общечеловеческие проблемы.

Ключевые слова: *драматургия , пьеса, драматическая наработка.*

Oleksandr Dovzhenko is a dramatist. This article is examined and analysed such literary works by Oleksandr Dovzhenko as play "Life in blossom" and dramatic poem "Descendants of Zaporozhian cossacks". The indicated works did not lose the actuality in our days because violated problems are common.

Key words: *dramatic art, play, drama operating time.*